

к.е.н., доцент кафедри економіки підприємств і корпорацій,
Тернопільський національний економічний університет

НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК ПЕРШОПРИЧИНА РИЗИКУ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ РЕГІОНУ

Анотація. Визначено зміст невизначеності середовища функціонування підприємства. Доведено, що невизначеність – неповноцінність чи неточність інформації про умови реалізації проектів чи програм, що розробляються на підприємстві, у тому числі пов'язаних з ними витрат і результатів. Обґрунтовано, що невизначеність, пов'язана з можливістю виникнення в ході реалізації конкретного проекту несприятливих ситуацій і наслідків, характеризується наявністю економічного ризику і потребує його оцінки.

Охарактеризовано причини виникнення невизначеності та ризику. Доведено, що основними причинами виникнення невизначеності є недетермінованість процесів, що відбуваються на підприємстві та в економічному житті; відсутність повної інформації; вплив суб'єктивних чинників на результати проведеного аналізу (рівень кваліфікації працівників, що здійснюють аналіз тощо); нестабільність ринкової економічної системи.

Узагальнено наукові підходи щодо поняття категорії «ризик» та «ризикова ситуація». Визначено основні риси ризику: суперечливість; альтернативність; невизначеність. Обґрунтовано умови для виникнення економічного ризику. Доведено, що економічний ризик має місце при певній зрілості економіки та можливий тільки в тому випадку, якщо є можливість активного керівництва й регулювання економікою.

Окреслено причини підприємницького ризику для суб'єктів малого та середнього підприємництва Тернопільської області: неврегульованість політичної кризи в країні та загострення військово-політичного конфлікту на сході України; суперечливість політики підприємницького клімату загалом та регуляторного середовища малого й середнього підприємництва зокрема; відставання Тернопільської області від інших регіонів України стосовно соціально-економічних перетворень; посилення міграційних процесів, наслідком чого є втрата регіоном людського потенціалу.

Ключові слова: невизначеність, підприємницький ризик, економічний ризик, ризикова ситуація, оцінювання ризику.

UNCERTAINTY AS THE ROOT OF CASE OF RISK OF REGIONAL ENTERPRISES ACTIVITY

Annotation. The content of uncertainty of environment functioning of the enterprise is determined. Proved that uncertainty - inferiority or inaccuracy of information about the conditions implementation of projects or programs that are developed at the enterprise, including the related costs and results. Substantiated that the uncertainty associated with the possibility of occurrence during the implementation of a specific project the unfavorable situations and effects, characterized by economic risk and in need of its assessment.

Causes uncertainty and risk are characterized. Proved that the main causes of uncertainty are the indeterminacy of the processes in the enterprise and in economic life; lack of complete information; subjective factors influence on the results of the analysis (skill level of workers, which conducts an analysis, etc.); instability of market economic system.

Scientific approaches to the concept of the category of "risk" and "risk situation" are generalized. The main features of risk: inconsistency, alternativity, uncertainty are determined. Conditions for occurrence of economic risk are substantiated. Proved that the economic risk is a certain maturity in the economy and possible only if there is a possibility of active management and regulation of economy.

Causes of entrepreneurial risk for small and medium entrepreneurship of Ternopil region are outlined. Namely lack of proper regulation political crisis in the country and the aggravation of the military-political conflict in the east of Ukraine; contradictory policies in entrepreneurial climate and regulatory environment for small and medium entrepreneurship in particular; Ternopil region lagging from other regions of Ukraine regarding the socio-economic transformation; strengthening migration processes, resulting in loss of human potential of the region.

Keywords: uncertainty, entrepreneurial risk, economic risk, risk situation, risk assessment.

Окреслення проблеми. Господарські рішення для діяльності підприємницьких організацій доводиться приймати в умовах невизначеності, коли необхідно обирати напрямок дій з декількох можливих варіантів. Жодні прогнози неспроможні повністю виключити невизначеність ринку, а де невизначеність та випадковість, там не минути ризику.

Вивчення і врахування невизначеності, конфліктності та породжуваного ними ризику стало однією з магістральних ліній розвитку економічної науки в другій половині ХХ ст. Особливістю економічного ризику є його тотальність,

всеосяжність. Власне, тому економічний ризик належить до фундаментальних понять сучасної економічної науки.

Складність причинно-наслідкових і функціональних зв'язків між елементами ринкового механізму формується під впливом багатьох потужних соціально-економічних, політичних, організаційно-технічних та інших чинників. Усе це породжує невизначеність, конфліктність, багатокритеріальність, зумовлений ними ризик, який неможливо цілком усунути. Чим складнішим і невизначенішим є соціально-економічне середовище, тим актуальнішими є необхідність урахування ризику, побудова й удосконалення адекватного інструментарію щодо його аналізу, врахування, моделювання та прогнозування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою функціонування підприємства в умовах невизначеності та ризику у своїх наукових дослідженнях займалися такі вітчизняні й зарубіжні вчені, як М. Д. Балджи, Г. І. Великоіваненко, В. В. Вітлінський, А. В. Воронцовський, Т. В. Головач, О. Н. Діденко, Л. І. Донець, І. Ю. Івченко, Т. С. Клебанова, М. Г. Лапуста, В. В. Лук'янова, Н. І. Машина, К. Д. Семенова, Л. Г. Шаршукова, А. В. Шегда та інші.

Разом з цим вивчення й аналіз опублікованих за даною проблематикою праць дали змогу зробити висновок про те, що питання адаптації підприємств до умов, що постійно змінюються, прийняття управлінських рішень за умов невизначеності та ризику недостатньо розроблені як у науковому, так і в організаційно-практичному аспектах.

При написанні даної статті було використано праці авторів, які торкалися зазначеного кола питань, досліджено економічну сутність категорій «невизначеність», «ризик», «ризикова ситуація», розглянуто умови виникнення невизначеності та ризику, визначено причини підприємницького ризику суб'єктів малого і середнього бізнесу Тернопільської області.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є розроблення теоретичних, методологічних положень і практичних рекомендацій щодо

дослідження економічної сутності невизначеності та ризику, визначення напрямків запобігання невизначеності та ризику на підприємствах регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. На даному етапі розвитку економіки значно підвищується роль феномену невизначеності системи господарювання як в цілому, так і на рівні окремих підприємницьких структур. Адаптація підприємств до умов, що постійно змінюються, є одним з найголовніших завдань забезпечення стійкого розвитку економіки загалом. Для вітчизняної економічної науки проблема вивчення особливостей впливу невизначеності на процес прийняття управлінських рішень стає особливо актуальною.

В Україні невизначеність середовища господарювання виникає, насамперед, внаслідок розвитку трансформаційних процесів та реструктуризації економіки. На рівні підприємства взаємодія цих процесів створює додаткове ускладнення умов їхньої діяльності. Це, безсумнівно, потребує використання нових підходів до прийняття управлінських рішень, які врахували б максимальну кількість факторів, що виникають завдяки впливу невизначеності на поведінку вітчизняних підприємств. На даному етапі розвитку в умовах постійних змін, що відбуваються у зовнішньому середовищі, роль випадковості та невизначеності в діяльності суб'єктів господарювання посилюється й набуває постійного характеру. Невизначеність є досить складним феноменом зі значним спектром різновидів, роль і місце яких у розвитку і функціонуванні суспільства змінюється, відбивається на поведінці підприємств, а іноді докорінно перетворює її.

Вплив невизначеності та ризику на діяльність підприємства – достатньо вивчена сфера дослідження вітчизняних і зарубіжних учених. Однак, незважаючи на розмаїтість підходів щодо їх сутності, причин і класифікації, між науковців є певні протиріччя.

Так, у працях К. Д. Семенової невизначеність трактується як об'єктивна неможливість здобуття абсолютного знання про об'єктивні та суб'єктивні фактори функціонування системи, неоднозначність її параметрів. Чим більша

невизначеність під час прийняття господарського рішення, тим більший ступінь ризику [7]. Більш ґрунтовно тлумачать поняття невизначеності науковці М. Д. Балджи, В. А. Карпов, А. І. Ковальов. Зокрема, автори стверджують, що невизначеність означає неможливість оцінки майбутнього розвитку подій як з погляду ймовірності їхньої реалізації, так і з погляду виду їхнього прояву [1]. Ми погоджуємося з твердженням вчених і вважаємо, що невизначеність – це те, ще не підлягає оцінці, на відміну від ризику, який можна оцінити з певною вірогідністю.

Такої ж думки дотримується Л. І. Донець. Авторка зауважує, що невизначеність – це неповноцінність чи неточність інформації про умови реалізації проектів чи програм, що розробляються на підприємстві, у тому числі пов'язаних з ними витрат і результатів. Невизначеність, пов'язана з можливістю виникнення в ході реалізації конкретного проекту несприятливих ситуацій і наслідків, характеризується наявністю економічного ризику і потребує його оцінки [5].

В економічній літературі зустрічаємо різні судження стосовно причин виникнення невизначеності та ризику. Зокрема, вчені М. Д. Балджи, В. А. Карпов, А. І. Ковальов причини виникнення невизначеності та ризику поділяють на певні групи, зокрема [1]:

- 1) індетермінованість багатьох процесів, які впливають на економіку;
- 2) неповнота, неточність і суперечливість інформації, які викликані як технічними ускладненнями при її одержанні й обробці, так і суто економічними причинами;
- 3) асиметрія інформації;
- 4) багатокритеріальність і конфліктність в оцінці рішень.

Схожу класифікацію обґрунтовує К. Д. Семенова. На думку авторки, основними причинами виникнення невизначеності є [7]:

- 1) недетермінованість (наслідок неможливості повного передбачення і прогнозування) процесів, що відбуваються на підприємстві і в економічному житті;

2) відсутність повної (вичерпної) інформації;

3) відсутність правдивої інформації підприємств про свою фінансово-господарську діяльність, приховування інформації;

4) вплив суб'єктивних чинників на результати проведеного аналізу (рівень кваліфікації працівників, що здійснюють аналіз тощо);

5) наявність помилок в інформації: систематичних, навмисних, випадкових, механічних;

б) нестабільність ринкової економічної системи.

Невизначеність тісно пов'язана з ризиком та є його першопричиною. Ризик – це складне, багатогранне і неосяжне явище. Як зауважують у своїх дослідженнях науковці В. В. Вітлінський і Г. І. Великоіваненко, в найбільш широкому розумінні ризик – це невизначеність стосовно здійснення тієї чи іншої події в майбутньому [3]. На нашу думку, таке тлумачення є дещо неповним. Більш правильним вважаємо визначення ризику, запропоноване вченими А. В. Шегдою та М. В. Голованенком. Автори стверджують, що ризик в економічному розумінні передбачає втрати (збитки), імовірність котрих пов'язана з наявністю невизначеності, недостовірністю інформації, а також зиск і прибуток, отримати які можливо лише завдяки діям, пов'язаним з ризиком [9].

Вчені М. Д. Балджи, В. А. Карпов, А. І. Ковальов під ризиком розуміють імовірність (погрозу) втрати підприємством частини своїх ресурсів, недоодержання доходів чи появу додаткових витрат у результаті здійснення певної виробничої і фінансової діяльності. Ризик розглядається як діяльність, що пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, у процесі якого існує можливість кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення передбаченого результату, невдачі та відхилення від мети [1].

Як свідчать сучасні дослідження і спостереження, проблема ризику набуває дедалі більшого суспільного значення, оскільки ризик сприймається вже на рівні фундаментальних чинників сучасного і особливо майбутнього суспільства.

Ризик виникає внаслідок специфіки й особливостей ринкових і регулюючих механізмів, у тому числі певної свободи дій суб'єктів ринку, впливу факторів навколишнього середовища (його економічної, політичної, правової, технологічної, соціальної, екологічної та інших складових), суб'єктивних особливостей осіб, що приймають рішення тощо. Ризик має місце тільки там, де може бути як мінімум два сценарії розвитку подій, відповідно, – два і більше можливих альтернативних результати. У ситуації, коли можливий тільки один результат, незалежно від того, чи йде мова про втрати, чи придбання, ризику немає, оскільки альтернатив немає.

Невизначеність і породжений нею ризик є невід'ємною частиною практично всіх прийнятих рішень в економіці та бізнесі. Вони існують об'єктивно, незалежно від того, беруть їх до уваги, чи ігнорують. І, як показує досвід, у наш час без урахування невизначеності та ризику вже не обійтися. Їхнє ігнорування може стати гальмом розвитку конкретних суб'єктів господарської діяльності і всієї національної економіки. Наслідком ризику є те, що прийняті рішення часто виявляються помилковими, вигоди – скромнішими, а витрати – більшими, ніж очікували.

Для повнішої характеристики дефініції «ризик» доцільно визначити поняття «ризикова ситуація», оскільки воно безпосередньо є передумовою ризику. Вважаємо цілком обґрунтованим визначення ризикової ситуації, запропоноване вченими М. Д. Балджи, В. А. Карповим, А. І. Ковальовим. На думку науковців, ризикова ситуація – це поєднання, сукупність різних обставин і умов, що створюють певну обстановку для того чи іншого виду діяльності [1]. Іншими словами, саме сукупність умов і обставин створюють ризикову ситуацію і виступають причинами ризику.

Розглядаючи ризик і ризикову ситуацію взагалі, необхідно підкреслити, що в економіці розрізняють окремі поняття – економічний ризик та підприємницький ризик.

Під економічним ризиком розуміють такий вид ризику, який виникає при будь-яких випадках підприємницької діяльності, спрямованих на одержання

прибутку та пов'язаних з виробництвом продукції, реалізацією товарів, наданням послуг, виконанням робіт, товарно-грошовими та фінансовими операціями, комерцією, а також реалізацією науково-технічних проектів.

Досить часто зустрічається трактування підприємницького ризику, що виступає синонімом дефініції «економічний ризик». Підприємницький ризик – це об'єктивно-суб'єктивна економічна категорія, яка має імовірнісний характер й означає невизначеність кінцевого результату діяльності внаслідок можливого впливу на нього низки об'єктивних та/або суб'єктивних факторів, що не враховуються при його плануванні.

Розглядають три сторони ризику:

- суб'єктивна сторона (природа ризику) – проявляється в тому, що люди неоднаково сприймають одну й ту ж величину економічного ризику через відмінності психологічних, моральних, ідеологічних принципів, орієнтації, установок. Крім того, ризик пов'язаний з вибором визначених альтернатив, розрахунком ймовірностей їхнього результату.

- об'єктивна сторона – проявляється в тому, що це поняття відображає реально існуючі явища, процеси; ризик існує незалежно від того, усвідомлюють люди його наявність чи ні, враховують або ігнорують його.

- суб'єктивно-об'єктивна сторона – визначається тим, що ризик породжується процесами як суб'єктивного характеру, так і тими, які не залежать від волі або свідомості людини.

Ризик тісним чином пов'язаний з творчою діяльністю, яка характеризується неповторністю, оригінальністю, унікальністю. Він обумовлений самою сутністю творчого процесу, особливостями впровадження нового у практичне життя, необхідністю розв'язання протиріч між тими новими подіями, процесами, що з'явилися у суспільстві та старими засобами соціального регулювання, пошуками нових, ще не апробованих засобів, форм і методів роботи.

Ризику притаманний ряд рис, які сприяють розумінню змісту поняття. Доцільно виділити наступні основні риси ризику:

- суперечливість;
- альтернативність;
- невизначеність.

Суперечлива природа ризику проявляється у зіткненні об'єктивно існуючих ризикованих дій з їх суб'єктивною оцінкою. Так, людина, не схильна до авантюрних, ризикованих кроків, може вважати ті чи інші дії ризикованими, а іншими людьми вони можуть розцінюватися як обережні, позбавлені всякого ризику. У випадку, коли авантюра завершується успіхом – це вважається вищим досягненням в гармонійному поєднанні факторів, що призвели до перемоги «по лезу бритви». І в даному випадку ці дії сприймаються уже не як авантюра, а як вміло прочитаний ризик.

Така властивість ризику, як альтернативність, пов'язана з тим, що часто виникає необхідність вибору з кількох можливих варіантів рішень. Там, де немає вибору, не виникає ризикована ситуація і, отже, не буде ризику. Альтернативність володіє різним ступенем складності і вирішується різноманітними способами.

Для виникнення ризику повинні виконуватися наступні умови:

- ризик можливий, якщо є невизначеність, тобто відсутня вичерпна інформація про умови прийняття рішень;
- ризик має місце при певній зрілості економіки; в державі з низьким рівнем виробництва розвиток економіки практично детермінується стратегією виживання, суворою необхідністю забезпечення мінімальних потреб населення;
- ризик можливий тільки в тому випадку, якщо є спроможність активного керівництва й регулювання економікою;
- ризик можливий, якщо керівники матеріально зацікавлені в кінцевому результаті ухвалених рішень.

Задля передбачення та запобігання ризиковим ситуаціям для підприємства вкрай необхідним є процес самооцінювання. У світовій практиці під самооцінюванням розуміють всебічний та систематичний аналіз ступеня зрілості підприємства (ступеня здатності досягти поставлених цілей). Як

слушно зауважує у своїх дослідженнях О. С. Білан, результати самооцінювання сприяють:

- постійному покращенню загальних показників діяльності підприємства;

- досягненню і підтримці стійкого успіху підприємства;

- оновленню процесів та продукції підприємства;

- визнанню передового досвіду;

- виявленню додаткових можливостей для здійснення покращень [2].

Ситуація невизначеності та ризику властива й підприємствам Тернопільської області. Як відомо, малий і середній бізнес є основою розвитку економіки регіону. За даними, поданими у Стратегії розвитку малого та середнього підприємництва Тернопільської області на 2016-2020 рр., у 2015 р. в області було 5 великих підприємств, близько 300 суб'єктів середнього підприємництва та понад 43 тис. суб'єктів малого підприємництва. Їх кількість зросла на 38,3% відносно попереднього року, а зайнятість збільшилась на 11,5 тис. осіб [8].

Причини підприємницького ризику для суб'єктів малого та середнього підприємництва регіону зумовлені економіко-політичною ситуацією в державі та полягають у наступному:

1. Неврегульованість політичної кризи в країні та загострення військово-політичного конфлікту на сході України.

2. Суперечливість політики підприємницького клімату загалом та регуляторного середовища малого й середнього підприємництва зокрема.

3. Відставання Тернопільської області від інших регіонів України стосовно соціально-економічних перетворень, що викликає зниження інвестиційної привабливості регіону для місцевих підприємців, інвесторів з інших регіонів України та з-за кордону.

4. Різкі коливання економічної активності в країні та в регіоні, що негативно впливає на інвестиційну привабливість суб'єктів малого й середнього підприємництва.

5. Посилення міграційних процесів, наслідком чого є втрата регіоном людського потенціалу.

6. Невирішеність проблем вищої та професійно-технічної освіти в частині оновлення навчальних програм відповідно до сучасних вимог, забезпечення викладацькими кадрами та фінансування (особливо тих закладів, які передаються на баланс місцевих громад) тощо.

7. Неефективний фінансовий менеджмент на рівні області та громад.

Таким чином, в умовах політичної й економічної нестабільності ступінь ризику значно зростає. У сучасних умовах розвитку економіки України проблема посилення ризиків дуже актуальна, що підтверджується даними про ріст збитковості підприємств промисловості. Система ринкових відносин об'єктивно зумовлює існування ризику в усіх сферах господарської діяльності. Ринкове середовище вносить в діяльність підприємств елементи невизначеності і поширює низку ризикових ситуацій, які виникають при присутності конкретних умов та обставин.

Ризикові ситуації формують умови для існування і реалізації економічного ризику, з яким в процесі своєї діяльності зіштовхуються практично всі підприємства. Щоб вижити, підприємствам потрібно не уникати ризику, а вміти правильно оцінювати його ступінь і безпосередньо управляти ним з метою обмеження. Слід своєчасно враховувати фактори ризику при прийнятті управлінських рішень, кваліфіковано організовувати процес управління ризиковою ситуацією.

Висновки та подальші дослідження. У наш час у зв'язку із рухом до саморегульованого суспільства, різноманіттю форм власності, активним використанням ринкових механізмів, створенню соціально орієнтованої економіки значення категорії «ризик» зростає. Ризик об'єктивно присутній у багатьох сферах нашого життя, незалежно від того, усвідомлюється його наявність чи ні, враховується чи ігнорується він при прийнятті рішень. Ймовірніше економічне середовище зумовлює необхідність врахування

факторів випадковості та невизначеності господарської діяльності і, як наслідок, вивчення економічного аспекту ризику.

Література

1. Балджи М. Д. Обґрунтування господарських рішень та оцінка ризиків: навч. посіб. / М. Д. Балджи, В. А. Карпов, А. І. Ковальов, О. О. Костусев, І. М. Котова, Н. В. Сментина. – Одеса: ОНЕУ, 2013. – 670 с.

2. Білан О. С. Діагностичне самооцінювання як механізм моніторингу результативності систем управління / О. С. Білан [Електронний ресурс]. – Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип. 5. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/5-2015/60.pdf>

3. Вітлінський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві: монографія. / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К.: КНЕУ, 2004. – 480 с.

4. Воронцовский А. В. Управление рисками: учеб. пособ. / А. В. Воронцовский. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; ОЦЭМ, 2004. – 458 с.

5. Донець Л. І. Економічні ризики та методи їх вимірювання: навч. посіб. / Л. І. Донець. – К.: ЦНЛ, 2006. – 312 с.

6. Івченко І. Ю. Економічні ризики: навч. посіб. / І. Ю. Івченко. – К.: ЦУЛ, 2004. – 304 с.

7. Семенова К. Д. Обґрунтування господарських рішень та оцінювання ризиків: навч. посіб. / К. Д. Семенова. – Одеса: ОНЕУ, 2013 р. – 194 с.

8. Стратегія розвитку малого та середнього підприємництва Тернопільської області на 2016-2020 рр. [Електронний ресурс] // Сайт Тернопільської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: http://www.oda.te.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/2917/proekt_mcp2016_2020.pdf.

9. Шегда А. В. Ризики в підприємстві: оцінювання та управління / А. В. Шегда, М. В. Голованенко. – К.: Знання, 2008. – 271 с.